

הספרייה הלאומית
S 2015 A 308

C.1

, רחמיה,
אקום :

3785786-10

אל המקום

בדרכים בעקבות ספרים

רוחמה אלבג

20-275840

"עירי שלי"

ש"י עגנון על עיר הולדתו בווארשא*

שמזאל יוסף עגנון
 (באדיבות: בית עגנון,
 ירושלים)

"אסתרליין יקירתי, חבל חבל שלא באת עמי לבוטשאטש". במשפט זה פותח שמזאל יוסף עגנון את הגלדיה ששיגר לרעייתו בעיצומו של הביקור בעיר הולדתו, שידיה למעשה מפגשו האחרון בה. "אני שמח שהגעתי לכאן", הוא מוסיף וכותב לה. אולם רשמ הביקור לא יספקו את עגנון, והוא ישוב לשם במסעות וירטואליים חוזרים ונשנים במשך ארבעים שנות יצירה, עד רגעי חייו האחרונים.¹ לא בכדי הקדיש ההיסטוריון והמאגורף אברהם יעקב ברזור את ספרו רחב היריעה **גליציה ויהודיה** לש"י עגנון, ש"הציב ליהדות גליציה המזרחית מצבת-זיכרון לנצח".² ואכן, הקורא בכתבי עגנון, ובעיקר ביצירות שעלילתן מתרחשת בווארשא, יכול להעלות בעיני רוחו בברירות רבה את קלסתרה של עירי זה שבגליציה המזרחית, שבה נולד עגנון בשנת 1888 כשמזאל יוסף טשאטשקיס והי בה עד לשנות העשרים שליו. עגנון שב וכתב על הציוויליזציה היהודית המסוימת הזאת, שהיא אינה אלא בבואה של עשרות עיריות בחבל ארץ זה שהיה לפניו בגליציה. קלסתרה תואם עיריות נוספות שספר זה מבקש לעסוק בהן, ובווארשא, בהקשר זה, משמשת להן דגם אב מלא ומרתק.

* הפרק מוקדש לזכרו של מודיני הלפרין, יליד בווארשא, שהובילני במשענעוניה והיה לי לעוזר רב.

1 אסתרליין יקירתי, גלדיה 169, עמ' 258-259.

2 בפרק זה אין בכוחותי להציג את הרקע ההיסטורי של בווארשא, על העירייה ועל תולדותיה נכתב לא מעט, ובין היתר: כהן, תשס"ז; לאור, 1995, 1998; Batov, 2007. אני מבקשת להדגיש את "צוגה של העיר ביצירתו של עגנון תחת רושמו של אירוע משמעותי שהייתה עדה לו, הדיס ביית המודרש הישן בשנת 2001.

3 על תרומותיה מורחבת זו. התמצאת כיום בשטח אומראינה. ראו ברטל, 1999.

בהגותו ובפואטיקה שלו; הוא ביקש להרחיב את הידיעה ולהתפנות לכתיבה על המרחב הארץ ישראלי ובכלל זה לסיים את הרומן **תמול שלשום** ולהתקדם בכתיבת הרומן **שירה**.⁵

ענגנון נפרד אפוא מסאגת בוצ'אץ' באורח נטה ללון, הנחשב לאחד משיאייה של יצירתו, גם בשל בחירתו הנועזת להציגה כעיר מתפוררת ומזונוחת. קורות המפגש האמור עובדו לספר נוגה מאוד, שהפך לאחת היצירות שבישרו את חורבן יהדות אירופה.⁶

במסעי הראשון לבוצ'אץ' ביקשתי לשחזר את ביקורו רב-המשמעות של ענגנון בעיר, שבעים שנה אחרי שנוערך, ואולי לעמוד על פשר הבחירה של ענגנון להמיט הרס וניזון על העיר ביצירתו. ידעתי שאפגוש שרידים מעולם שהיה, שאתודיע במו עיניי למקומות ספציפיים, שהם גם תפאורה ליצירות ספרותיות מרכזיות בתרבות העברית וגם אנדרטות אילמות לעולם שנוגדע בפתאומיות - כיכר העיר, מגדל בית העירייה הישן ("בית המועצות"), הגימנסיה, בית הדואר, בית המדרש הישן, החנויות והבתים, המבצר, היער, בית הקברות וכמובן נהר הסטריפא? הזורם בלב העיר ועוד גופים ומקומות.

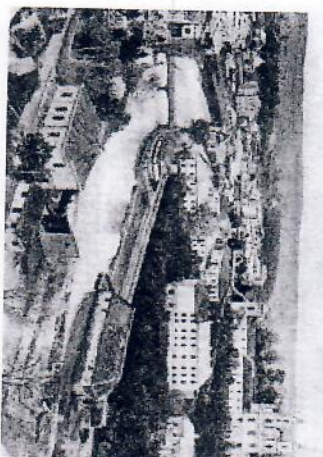
את הפרק הזה, שלא כאת הפרקים האחרים בספר הנוכחי, בחרתי להתחיל מנקודת השיא שלו, מבחינתי. ידעתי שהשם בוצ'אץ' הוא שמה המקורי של העיר, שכתונה ביצירות ענגנון שפגוש או שפגוש. נראה שבעקיפין ביקש הסופר להצביע על החיים היהודיים שהשתבשו בו ואלו גם התכוון לטשטש את הקשרים בין המקור ליצירה הבדייונית. מכל מקום, יצאתי אל האפשרות הכפולה הזאת - בוצ'אץ' ושבוש - מקור ובדין - ישן וחדש - עבר והווה. בעיני רוחי יכולתי לחוש את ידו של האורח המרטטת על חזהו בטרם הגיעו לעיר הולדתו, וההתנגשות לא הייתה זרה לי כשהצטרפתי לחברי קבוצה שיצאה למזרח אירופה, איש איש ומניעיו הוא.

5 ראו מאמרי, אלבג, תשס"ב, העוסק בכתיב ענגנון ובאתור מקומות ב"סיפור פשוט".

תיאוריו באורח נטה ללון מתעלמים מהגשוג והפריחה - פרי השקט המדומה שבין שתי מלחמות העולם - שניכרו בה בעת ביקורי, והוא מתמקד בתיאורי חורבן והרס. ראו גם לאור, 1998, עמ' 231-236.

6 ענגנון לא התעלים לרגע מ"הזענוני" שראה במהלך הביקור האמור. וראו גם לאור, 1995, עמ' 158-159.

מניין שנותני של ענגנון במקום קצר לכאורה, אולם עובדה זו לא מנעה ממנו להוסיף ולכתוב על העירייה שנים רבות אחרי שנפרד ממנה, ללנות כביכול את צמיחתה ולהציב דיוקן רחב מאוד שלה, רחב ועמוק מזה שהיה מוכר וידוע על עצמו ולבני דורו. ביצירות אחדות היא נבחרה לשמש זירת התרחשות עיקרית, בעוד המספר פורש במלאות תיאורי רקע והווי חיים "חודי" בה, התרחשויות קטנות וגדולות ותולדותיהם של אישים מרכזיים ושוליים שהתגוררו בעיריה, שזורים בעלילות שהוא טווה סביבה וכתוכה. מכסו נסוג אל העבר הרחוק ואל תקופות עלומות, שבקיאותו בהן הייתה יוצאת דופן, ואל תקופות קרובות לזמנו, דוגמת "בנערניו ובזקניו"⁴, הנובלה המתרחשת בראשית המאה ה-20.

מראה העיר

עם יצירותיו המרכזיות שזירת התרחשותן בוצ'אץ', נמנה הסיפור שנכתב בארץ ישראל בימיה ההרואיים של העלייה השנייה, "היה העקוב למישור" (1912). בהמשך נכתבה הנובלה "בדמי ימיד" (1923). המרחב המובחן של הרומן "סיפור פשוט" (1935) מציג תמונה מפורטת של העיר ומשרטט מעין מפה שלה. הספר החותם את פרקי בוצ'אץ' שלפני מלחמת העולם השנייה, **אורה נטה ללון** (1939), מעבה את המפה המוקפדת ורבת הסימונים של ענגנון והוא נקרא גם ככתב פְּרֵדה שלו מעיר הולדתו. הרומן נסמך על ביקור של ענגנון בשנת 1930 בעיר, שהייתה שונה מזו שהכיר, ובמידה מסוימת גם אחרת מזו שביקש לראות. לא בכדי, בסיום רומן זה, האורח המזוהה עם הסופר עוזב את העיר בידיעה פנימית כי לא ישוב אליה ואולי אף לא ישוב לכתוב עליה. עם כל הזתה מוקד חשוב ורב-ערך

בית הכנסת הגדול ובית המדרש הישן בשנות העשרים (המוזיאון הלאומי בלבנו)

השכמנו קום בעיר איבנו פרנקביסק (Ivano Frankivsk), לשעבר סטניסלב, שבה נמצא המלון הקרוב ביותר ל"בוצ'אץ", ובבוקר שטוף שמש יצאנו אל "יעיר שלי", חולפים על פני כפרים, חוצים גשר ברזל רחב המתוח מעל הנהר טיסטר, מוקפים במשטחים ירוקים מכל עבר ובאופק נבעות מוריקות האופייניות לחבל ארץ זה. את הסיור התחלנו בבית הקברות שעל אחת הגבעות המקיפות את העיירה, כולו טובל בדשא. פורחי מרגניות מכנצצים מביך המצבות, אחדות זקופות ואחרות נטויות על צדן, ונראה כי הן מתגעגעות קלות ברות. לימים מישהו יבחר לו ככרת אדמה בשולי המקום ויהפכו למגרש כדורגל מקומי.

בעוד אנו מנסים לאתר שמות מוכרים על גבי המצבות, הופיע מולנו אדם מבוגר שנראה שרדי בסערת רגשות, ואמר לנו שהוא מתמורר בעיר תמליצקי ונא לכאן במיוחד הבוקר. הוא הצביע לעבר מרכז העיירה ומלמל משהו על הרס.

סרט ביוגרפי על עגנון סייע לי לראות את היעד כטרם הגעתי אליו, והייתה בכך הקלה מסוימת. כך למשל נראה בבירור בית המדרש הישן הצבוע בגוני צהוב עמומים, והוא בית מרשים וגדול, קירותיו עבים והוא בולט ברקע הסביבה שבבל אזור שוקק הומה. תחיתי מדוע הוא תואר באורח נטה ללון כמקום ש"נתעברה צורתו". בקשתו להציץ לפנים בית המדרש, "נשמת אפה של עירנו", דברי עגנון ולפחות לעמוד מקרוב מולו, בדיק באותו מקום שם עמדו קומץ מתפללים שיצויר ברור שלהם היה כספר שליווה את מסעיו זה.⁸ בתפר שבין המציאות לבדין נחקקה בתודעתי עמידתו של האורח העומד מול דלתו הנעולה של בית המדרש ומציץ מבעד לחור המנעול של המקום הנטוש, מודע למפגש הנוסטלגי אגב יתרו על משאלת השיבה אליו. קיוויתי שמישהו יפתח לנו דלת ונעמוד על הסף וניכנס, נתבונן, ואלו רק נציץ מן החלון אל פנים האולם, ואז נשוב על עקבותינו. על בית המדרש נכתבו בספר בוצ'אץ זכרים שהם מעין השלמה לרומן הפודה של עגנון ממנו ומכל מה שהוא מייצג - "מפלא היה אותו בית מדרש ישן, שלפי החקוק עליז בנה לפני כמאתיים ועשר שנה על-ידי אדירכלים מאטיליה [...] ואצרו בו ספרי מחקר ופילוסופיה עבריים מכל התקופות, ספרי דקדוק, הנדסה, חכמת החכונה, מילונים ואפילו כתבי-יד יקרי-מציאות של מחקרים רפואיים מימי הביניים [...] בבית מדרש זה בילה ש"י עגנון וספג את רוחו. עד החורבן עוד היו מצויות הערות והארותיו בשולי הגליונות של הספרים שעייין בהם".¹⁰

ימים ספורים אחרי ט' באב, התארץ שבו נולד שמואל יוסף, כפי שהוא מעיד על עצמו, נסענו באישון לילה בשולי יער גדול, עד לכביש הראשי קטן הממדים ההצצה את בוצ'אץ. אורות הבתים והפנסים הבודדים לא גילו איך למחרת בבוקר תיראה העיר באור מלא. לא יכולתי שלא לחשוב על אותו קטע מ"בלב ימים", רגע לפני שקבוצת הנלבלים עוזבת את העיר וחבריה עולים לארץ ישראל - "בוצץ שישיבת בהר נדמית כאילו כוכבים קשורים לה בנגותיה [...] מימי לא ידעתי שעיר זו נאה כל כך. דומני שאין בעולם עיר נאה כעירנו" (עמי תצב).

8 העיר ובית המדרש שבלב השוק נראים בסרט בבירור. בהקשר זה ראו דבריה של אמונה ירון, בתו של ש"י עגנון, במוסף "תרבות וספרות", הארץ (10.8.08), שכתבו בעקבות נסיעתה ל"בוצ'אץ עם במאי הסרטי עמואל שוראקי, איש הסלוחייה הצרפתית במרסיי.

9 ספר בוצ'אץ. בהן, תשס"ז, עמ' 89.

10 שם.

ושארית", וזם ילזו אותו לביט עולמז¹⁴ בריאיון מצולם שזערך עם עגנון בעקבות זרייתו בפרס נובל הז הצביע על כרכי הספר וציין כי בכונתו להראות כיצד חיה "קהילה קטנה" באזור שהיה מוקף גויים ואיך שמרה על ייחודה בזכות התורה.¹⁵ הזו הזסיף כי ספרו יקיף ארבע מאות שנים ויהיה "ספר גדול והיסטוריונים שיתמשו בו".¹⁶

ניכר כי אורח החיים של קהילה יחידאית זו עמד לנגד עיניו גם כשהציג אירועים קשים ופרשיות סבוכות, שהם חלק מדיקונה האנושי של קהילת בוציאץ', המעידים על מידת המהימנות של המסופר.¹⁷ במוקד הספר עומד עולם רוחני, שמעיקיקרו הזו מופשט ובלתי-ניתן לעיצוב פואטי. ובכל זאת, עגנון השכיל להאיר את האווירה הלמדנית ששררה בעיר שכולה ספוגה ב"תורה וחכמה ואהבה ויראה וחיים וחן וחסד" והזמין את קוראיו להתלות עמו למסע בעיר הקונקרטיט ובו הרחנתית המרחפת מעליה: "אתם לא הכרתם את עירנו, אני שהכרתי את עירנו אספר קמערה על עירנו".¹⁸

הספר עיר ומלואה פותח בחיזור טופוגרפי של העיר ה"מיסודת על הרים וגבעות", על נהר הסטריפא הזורם במרכזה, על המעיינות והיערות המקיפים אותה ואפילו על הצפופים המצייצות בה, הזן המקומזית הזן הזרות, המבקשות לחסות בעיר שהיא מעין זן ערז תחתון. ואכן, הזו הרזם הנגלה לעין מזן הדרך אל העיר בנטיעה בכביש צר ומתפתל. כנסית שצריחיון נראים למרחוק וגזו של מגדל שעון מקבלים את פניו, וכך אנו משוטטים בין אותיות ומקומות, בין דפי הספרים לבין מראות מוחשיים - הרחובות והבתים ובעיקר רחובות היהודים, הכפרים הסמוכים, השדות הדשנים והמבצר שהגן עליה, שכיום נותרו שרידים ממנו על אחת הגבעות. רחבת בית המדרש לשעבר זכורה לי היטב מביקורי השיג

14 מבחינתו של עגנון, סיפורה של קהילת בוציאץ' אינו יכול להצטמצם לשנות הזחובן, ולכן הזו מוגלל שושלות של רבנים וחזנים, שהזו בכייל הזחובן המוסמך לכתוב עליהם, מזו שזוכן במידת רבה.

15 את היראיון ערך מיכה שגריי ב-1966 בזיזמת הטלוויזיה הישראלית (ערוץ 1). הסרט שממנו לקוח אותו ריאיון, ש"י עגנון: פורטרט, נמצא גם בארכיון הסרטים של בית עגנון בירושלים.

16 כנעני, 1971, עמ' 68-69.

17 כצמנ, 2013. המאמר נפתח בשאלה אם הספר הזו סיפור של אובדן או של זאולה. לדברי כצמנ, השאלה נענית בספר בתהליך שבו חל כינון מחדש של הקהילה.

18 עיר ומלואה, עמ' 14. את הספר הביאה לדפוס מן העיזבוזן אמונה ירון בשנת 1973. בפרק הפותח את הקובץ "בוטשטאש" מתאר עגנון קובצת יהודים שהיו בדרכם לארץ ישראל, מקלעו לעיזירה באקראי וייסדו את הקהילה היהודית בה.

ירדנו בריצה אל רחבת השוק, ידענו כי כאן היה בעבר בית הכנסת ולצד עמד בית המדרש הישן שהכרתו מן הסרט. למרדכי הלפרין, יליד העיר, הזו היה מזוכר משעות התפילה הרבות שלו בו. בית הכנסת הזוהו אמנם חרב, ועתה עמדנו מול המבנה שנותר על כנו, חסרי אזנים. סרקטורים אמתניים ומחירשי אוזניים עלו על קירותיו העבים והעמיסו נושי אדמה זאבן מורסקת אל משאיות שהמתנינו בצד. התמגריות בשוק הצביעו באדישות-מה ואמרו, "סינעגוגה". הפעלים עצרו לרגע למראה הזרים שכמעט חסמו בזופם את העבודה, ועולם שלם הזעמס על משאיות שזשאו הלאה משם נושי אבן, משקופי חלונות שכורים ומרצפות סדקוקות. עמדנו בתוך עניי אבק.

סופה של בוציאץ' הממשיית? עוד פרק נמחה לנגד עינינו. בידינו נותרו סיפורים. נטלתי אבן אחת אפורה מתל ההירטות, והיא מונחת בחדרי. עצמתי עיניים לא לראות.

מראשית דרכו האמתנית של עגנון יחוד לבוציאץ' מקום מרכזי ביצירתו, וייצוגה בכתבי היה פרי התבוננתו רחבת ההליק מבעד לשכבות היסטוריות, מחלוקות, יריבויות והתנכלויות מבית ומחוץ, וגם עיסוק בהתעצמות הקהילה ופחירתה, ולאבדיל, בדרדורה הרחנני. מחיקת יהודיה במלחמת העולם השנייה, כותב דן לאור, השיבה אותו לכתוב עליה, ומשימה זו, הקשורה בהנצחת הקהילה, הפכה להיות מרכזית עבורו, והזו הציב לה זכרון עצום בהיקפו.¹¹

עם מסרתותיו המוצצהרות של עגנון נמנתה המטרה לפענח את סוד קיומה של בוציאץ'. בתום מלחמת העולם השנייה נעלם השם שבוש מכתבי, והזו נמנקה זאת: "אף זה אתה מוצא מפורש בספרי אורח נטה ללון, אלא ששם שיבשתי את שם עירי ועשיתי אחר שהטמאים המטורפים השמידו את יושביה היהודים ונטלה העיר אני קורא לה בשמה ביטשטאש, כשם שקראו לה אבותינו נוחי עדן, או בוטשטאש כשם שנקראת בכתבי העמים".¹²

בנאום שנישא בשנת 1958 בכנס של בני העיר בוציאץ' סיפר עגנון על כוונותיו: "[...] שאני מתאוה לשמוע זברים חזשים על ביטשטאש, שכותב אני ספר גדול".¹³ מדי פעם פורסמו פרקים מן הספר המתוכנן, שככל הנראה לא היה לו מושג מה יהיה היקפו. בין השאר אמר לשזומעיו כי הזו יקרא מתוך ספר בכתובים בשם עיר ומלואה - "למען ידעו בנינו", והוסיף כי הזו העניק לנוכרים בו "שם

11 לאור, 1998, עמ' 532-534.

12 כהן, תשס"ז, עמ' 9.

13 הכוונה לספר מעצמי אל עצמי, שהתפורסם ב-1976 בהוצאת שוקן. מצוטט מעמ' 59.

בוציא' שוכנת במערב אוקראינה על גבול פולין, מצפון להרי הקרפטים. משנת 1772 ועד תום מלחמת העולם הראשונה היא הייתה בחסות השלטון האוסטרי-הונגרי, בין שתי מלחמות העולם היא השתייכה לפולין, ואחרי מלחמת העולם השנייה הפכה לחלק מברית המועצות. חילופי השלטון ניכרים היטב בארכיטקטורה של המבנים שכל שלטון הציב לעצמו וכבלי השפעת הנשמעות באזור זה. היישוב היהודי ניכר בה החל מראשית המאה ה-16, אז חיז בה רק 14 משפחות. בסוף המאה ה-19 כבר היו בה 6,730 יהודים, ובערב מלחמת העולם הראשונה - כ-8,000.¹⁹ בית הכנסת הגדול, מבנה מרהיב, נחרב במלחמת העולם השנייה. הוא נבנה בשנת 1648, כשבית המדרש הישן, שבו התפללו כל יהודי העיר, היה צר מהכלים. כשהקהילה גדלה והחסידיזיות השונות היכו בה שורש, נוסדו בעיירה קלויזים ובתי מדרש קטנים. בין היתר היו בה חסידיזיות סדיגורה, קוסיב והוסיאטין. באורח נטה ללון מרחיב ענגון את תולדותיה של חסידות צ'ורטקוב בבוציא', שאבי נמנה עמה. קלוי צ'ורטקוב עדיין עומד על תליו. זהו מעין חדרון בסמטה קטנה לא הרחק מרחבת השוק, שבסוף שנות השלושים הייתה בו ישיבה "מתנגדית", כלומר ליטאית.²⁰ בספר מתוארים המפתלים כמי שיפאיתיהם מתקנות הקום נאה וצואאם מכוסה. וכצורתם כך דיבורים, בנחת ולא ברעש. עוסקים במסחר ולומדים תורה" (עמ' 183). המקום המה מתפללים, וגבאי הקלויז נהג לומר שהמקום כה קדוש בעיניו, עד כי הוא מוכן לנקות את הרצפה שלו בזקנו.

כל אלה אכן מעידים על הזרמים הרחניים שאפיינו חבל ארץ זה - חסידים ומתנגדים, חופשיים ומסורתיים, ציונים וסוציאליסטים. זו המציאות שהסופר הכיר עד לשנת 1908 ושנקטעה עם עלותו לארץ ישראל. חמש שנים אחר כך, בעקבות מות אביו, היה בבוציא' כשבע, וכן שהה בעיירה שבע בביקור המשמעותי בקיץ של שנת 1930, שהיה כאמור גם מפגשו האחרון עמה.

שבעים שנה אחרי ביקורו של ענגון בבוציא' נסעתי כאמור לראשונה ל"עיר של". תיאוריה בסיפור קצרצר זה מילאו את מחוזות הדמיון שלי בתקווה כי בקרוב יקרמו עור וגידים. תחושות אלו התעצמו בלמברג (לבוב), שממנה יצאנו לבוציא', דרך טרנפול, עם תניית ביניים בצ'ורטקוב. במהלך הנסיעה בין כפרים ועיירות יצאו מסיפורי "ל פרץ או שלום עליכם החלה נרקמת תחושה, כי

19 לאור, 1998.

20 הלפרין 2003, עמ' 28-29. הכותב מספר על הישיבה בנוסח ליטאי שנוסדה בשנת 1938.

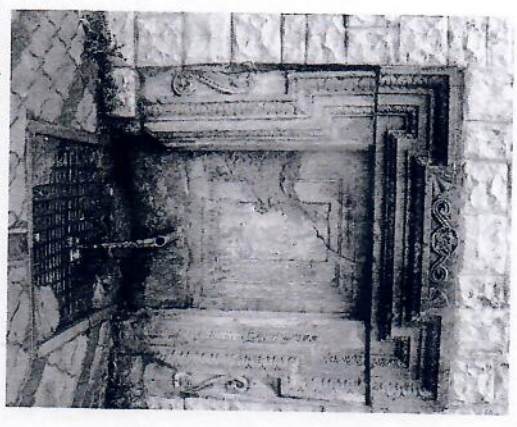
שגם חסידים תמכו בה.

בעיר, כשנה לאחר ההרס. בשטח הצחיח ראיתי קבוצת נשים לבושות בבגדים אדומים עוסקות בסלילת הכביש הנושק לרחבה שכינים נמצאים עליה שוק ירקות ופירות, דוכני נעליים וגם לולי תרנגולות ואפוחים שנושאים עמם כפרים מהסביבה. לעתים עומדים שם מוכרי תותים, ובביקור אחד התקלחו ילדים לבושי לבן לקראת מצעד כלשהו, ובצד כל אלה זורם לו בנחת הסטריפא, "ישמט אפה של עירנו", בכל ביקורי בבוציא', זה יותר מעשור.

הרס בית המדרש הישן, אוגוסט 2001 (צילום: רחומה אלבג)

הוא מוסיף הערה רבת-ערך, ובה משאלה חבויה להצטרף למסעו של יודיל חסיד ולהכיר מקרוב את העולם שהוא כתב עליו בחיבה רבה - "ובאמת יש לי הנאה מעבודתי ללות את אנשי על דרכיהם"²⁴ אמירה מסוג זה מתיישבת היטב עם דבריו של גרשם שלום, שניסה לאפיין את ייחודו של עגנון, שלא היה מוכן לנהל שיחה מופשטת: "הוא חשב בתמונתו, הוא לא חשב במושגים"²⁵

"הבאר ששתה הימנה סובייסקי מלך פולין [...] מעלותיה שבורות והטבלא שקבעו לשמו רצוזה" (אורח נטה ללון) (צילום: לילך מאור)

גם לי היו נחוצים המראות המוחשיים, והשתקקתי לראות את העיר של מטה, וכך התודיעתי לבוצ'אץ, שפרצה אל מחוץ למיילם. כתוספת רבת-ערך ליצירת עגנון הלכתי בעקבות זכרונו הנדיר של מרדכי הלפרין, לילד העיר (1930), המכיר את כל תושביה לשעבר ובקיא בכל שבייליה. הוא שופע סיפורים ומצביע על בתיהם של מכריו ושכניו. בית המלון של מר אנדרמן, הכיכר המרכזית שממנה התפצלו רחובות, שהיו בהם תנויות, "חדרים" ובית היתומים היהודי המוקף חומה תכלכלה, שכיום שוכן בו מוסד ציבורי. לדבריו, בכל הרחובות המרכזיים ובסמטאות הקטנות התגוררו יהודים. היה זה על פני היזיון מיוחד לראותם בימי שבת ברחבה שמול בית הכנסת הגדול ובית המדרש הישן.²⁶ הלפרין מתבונן

24 עגנון ושוקן, 1991, עמ' 191.
 25 מירון, 1994, עמ' 68-69.
 26 על בית היתומים, מבנה מרשים במיוחד גם כיום, ראו כהן, תש"ז, עמ' 184-185.

לא בכדי נכתב הרומן הכנסת כלה, המתאר בהרחבה חבל ארץ זה שעגנון היטיב להכיר מהספרות ולא מריכרות אישית, עד כי בתום הכתיבה יצא בעצמו לפקוד את המקומות שתוארו בהרחבה ובאופן מוהימן. "לפעמים נדמה לי שגם היהודים וגם הגויים להבדיל קראו בסיפור וסידרו את חייהם על פי ספרך", כתב.²¹

הסטריפא ובית התרבות שנבנה ב-1905 (צילום: רוחמה אלבג)

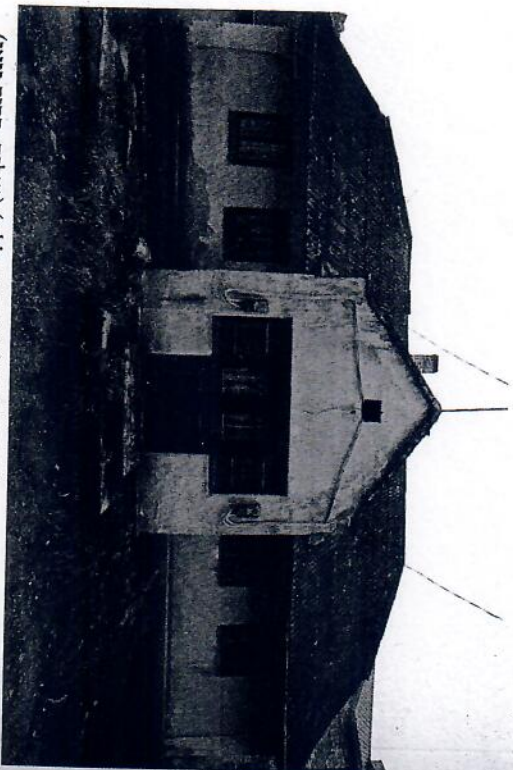

בית התרבות לפני השיפוץ (צילום: יוסי פורז)

כשעגנון התחיל לכתוב את הכנסת כלה (1932), הוא פנה לזלמן שוקן בבקשה שישלח לו את מפת גליציה המזרחית כדי שתסייע לו לקבוע את תוואי המסע העובר בין עשרות יישובים בגליציה. "כל היצירה כולה אמתי", כתב במכתבו והוסיף: שהיא מבקש לד"ק בשמות הערים והיעיירות שגיבורו מבקר בהן.²² עגנון כאמור לא הכיר את האזור כלל (היכרותו מקורב גיבוריו ר' יודיל חסיד, נטע העגלון ספורים בסביבתו), וכך התודע אליו בעזרת גיבוריו ר' יודיל חסיד, נטע העגלון וצמד הסוסים קשנבי (קרי: מושכני) ונרוצה, היוצאים מברודי בשנת 1820 לערך ומסיריים באזור באופן אקראי בלי שום נקודת יעד מוגדרת.²³ במכתבו לשוקן

21 מכתב לא"מ ליפשיץ, לילד העיירה סקוליה בגליציה, ראוי לאור, 1998, עמ' 236.
 22 עגנון ושוקן, 1991, עמ' 207.
 23 על מסעו המקיף כולל מפת המסע של ר' יודיל ראו הולץ, 1995. מלבד מפת הצבת האוסטרו-הונגרי נעזר עגנון במפה שנתן לו, על פי עדותו של ד"ר רפי ויזר מבית הספרים הלאומי, המאגרוף "א ברור הנזכר בתחילת הפרק.

מרגע הגיעו לתחנת הרכבת מתחילה תודעתו להפנים את עובדת היותה של ביטשאטש שלו מקום אחר, אבוד. תחנת הרכבת של בוצ'אץ' נמצאת מחוץ לעיר, ובה התחיל המפגש עם הסופר, הסיפור והספר, שכן בבוקר"י הבאים היא תחיה נקודת הפתיחה של הסיור בעיר.

"יאפילו האויריים שבין בית לבית נשתנו" (אורח נטה ללון) (צילום: ברנרד גיאן)

ברדתו מן הרכבת אחוז התרגשות עזה מבחיין האורח-התושב לשעבר בשקט הרב שמסביב ומבין שאין שום בעל עגלה שיכול להסיעו לעיר עם הפצין. גם אנו כמוהו צועדים בהיסוס ובאטיות לעבר מרכז העיר, וכדרכנו אנו פוגשים הרס וחורבן על כל צעד ושעל. אנו רואים את באר המים החרבה, "מעלותיה שבורות", והשלט שבחזיתה מנופץ. מימיה זורמים לתעלה קטנה, ונראה שבמרוצת השנים לא טרח איש לתקן את הפיתוחים והיעוטורים סביב השלט. עם התקדמותו לעבר לב העיר משתומם האורח (ועמו אהנו) למראה חלונות מנופצים ושברי בתים, שורה של בניינים הרוסים, רחובות מלאי מהמורות - ואף אנו מדלגים ברחוב הראשי הסעון תיקון, שהתכונה בו רכה אך סימני ההתרפסות ניכרים בכל. האורח טרם מפנים שההרס הוא גם תוצאה של שינוי שחל בו ואומר: "המקומות כולם נשתנו. ואפילו האויריים שבין בית לבית נשתנו" (עמ' 6). ואני, שחזרת לעיר יותר מעשר פעמים, מזכירה לעצמי שהדפים הללו נכתבו לפני עשרות שנים, ושוב אני משתאה מיכולתו של ענגון לכתוב את רשמיו הבדויים מן המפגש הזה. שנים ספורות לאחר מכן הפכו המראות שתואר למשיימים.

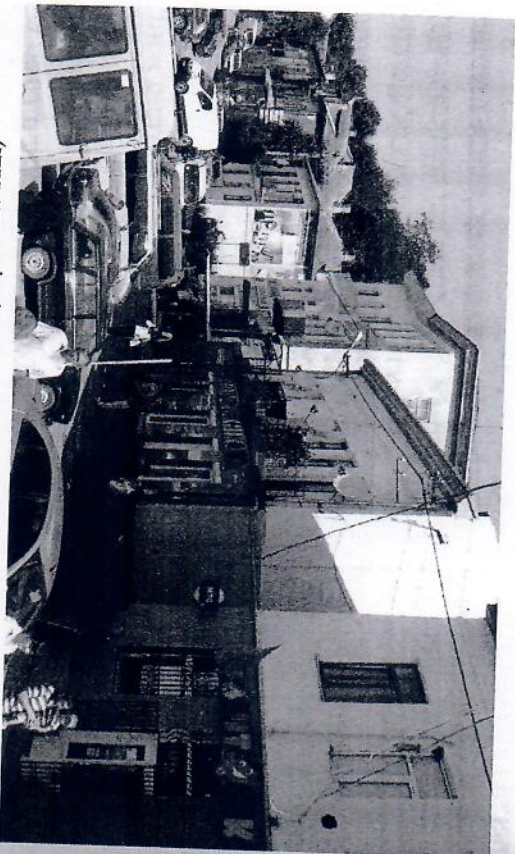
ככאב בדומי השוק, בבתים שחוזתם מרופסת, ברחובות שעבורו הם ריקים עד אימה. לפתע ניגש אליי אחד הרוללים בשוק ואמר לו ברסית, כי מיים שאין יהודים בעיירה, הכול בה הזדרדר. הלפריץ, שהוא בדרך כלל אדם ערץ ומנומס, פלט קללה עסיסית, הוליד אותנו אל הכיכר ואל שורת תניות טקסטיל, שחלקן היו של בני משפחתו האמידים, והצביע על התנות שבה היו מחלקים חלות לעניי העיר בערב שבת.

"כננר בית הנתיבות" (אורח נטה ללון) - תחנת הרכבת בבוצ'אץ' (צילום: ברנרד גיאן)

בלב הכיכר, מול "בית המועצות", אנו קוראים מתוך מכתבו של ענגון לרעייתו אסתר: "במוצאי שבת נתאספה העיר לבית הקהל ואני המסכן הייתי מוכרח לשבת בראש ולשמע תהילות ותשבחות עלי. מה דיברד ומה לא דיברד, אלמלא מר ענגון היתה העיר נמחקת ממפת הארץ".²⁷ כתב ולא ידע מה כתבו למעשה.

למצבת אביו בשנת 1913: "מספד גדול עשו לו בני העיר אשר כמותו לא נעשה עוד בבוץ זה דור"²⁹.

רחבת השוק ובתי היהודים במעלה הרחוב (צילום: יוסי פרחי)

רוב התאורים הקודרים הם כאמור פרי דמיונו של ענגון, ומפליאה העובדה שהרומו, שראה אור עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, חזו בדיוק רב את דיוקנה של בוציאץ' אחריה. הלפריץ³⁰ אומר שתאורי ענגון באורח נטה ללון חופפים את קלסתרה של העיירה עם שונם של הנציגולים הספורים ממקומות המסתור אל בתיהם ואל הרחובות ההרוסים שהיו ריקים מיהודים. ש"ירים מאותו הרט גותרו כאמור עד היום בעיר, אולם מרכזה השוקק, החנויות הקטנות, חלקן שקועות באדמה ויורדים אליהן במדרגות אבן אפורות, הבתים בצבעי תכלת וצהוב (צבעי הדגל האוקראיני), השוק הצבעוני שבטבורה, הביעות הידוקות המקיפות אותה, שבקדקוד אחת מהן שרדיו של המבצר הישן, נהר הסטריפא הזורם בלב העיר והערבות הבוכיות על צבען הירוק העז - כל אלה מטשטשים את עקבות ההזנחה.

29 נכתב לפישל לחובר בעקבות מות אביו והשבעה בעיר. מובא אצל לאור, 1998, עמ' 100.
30 מרדכי הלפריץ היה שותף למסע הראשון שלי וסייע לי רבות באיתור מקומות ובתי מגורים של אנשים מסוימים. עומק ידיעותי ליווה אותי בביקור הזה ובבאים אחיי. בספר הוא מתאר את הרחוב הראשי: "הבנינים נראו כמו מצבת וכך גם יתר הרחובות שבהם גרו קודם יהודים". הלפריץ, 2003, עמ' 78.

רגע לפני השכחה המאיימת והפרדה הכפויה הוא פוקד את המקומות החשובים, ואנו בעקבותיו מעפילים אל בית הקברות, התופס מקום של כבוד ביצירתו, החל מסיפורו המוקדם "סיויטנאנץ'"²⁸ דרך "זוהי העקוב למישור" והסיפור "עפר ארץ ישראל" (בספר אל ואלו). סיפורים אלה הם מעין מתווה לפרק בית הקברות שברומן הנוכחי, שבו מבקש האורה לפקוד את קברי יקירי, אמו ואביו ויתר בני המשפחה.

מצבת שלום מרדכי טשאטשיקס (צילום: ברוך גיא)

בוציאץ' מוקפת גבעות, ובית הקברות היהודי שוכן על הגבעה הצפונית, המשקיפה על העיר כולה. העלייה אל בית הקברות בשביל העפר קשה ואטית אך למיקומו יש יתרון - מי הגשמים אינם נקווים בו, ולכן הריסבות לא פגמה במצבות הרבות, והן שמורות היטב. המקום צפוף מאוד, "שופע ועולה, שופע ויורד, וכל שיפויעו מלאים קברים שנושכים זה בזה [...] ממש קבר בקבר מגיע" (עמ' 82), כפי שמבחיץ האורה. חלקו העתיק מכוסה עצים וענפים שבקושי אפשר להבחין מבעדם במצבות בנות מאות שנים, והגישה אליה כמעט בלתי אפשרית. אולם בהלק החדש, בן מאה שנה לערך, זיהינו שמות של דמויות מיצירות ענגון והתקיקים על המצבות - בני משפחה אנדרומן, הורוביץ ושמות פרטיים לרוב. מול מצבת שלום-מרדכי טשאטשיקס אנו עומדים וקוראים את הכיתוב שחיבר ענגון

28 ראו לאור, 1988, עמ' 46 והערה 60. הסיפור עבר כמה גלגולים מן הנוסח היידי, אך המרחב נשמר והוא מזוהה עם בית הקברות בבווציאץ'.

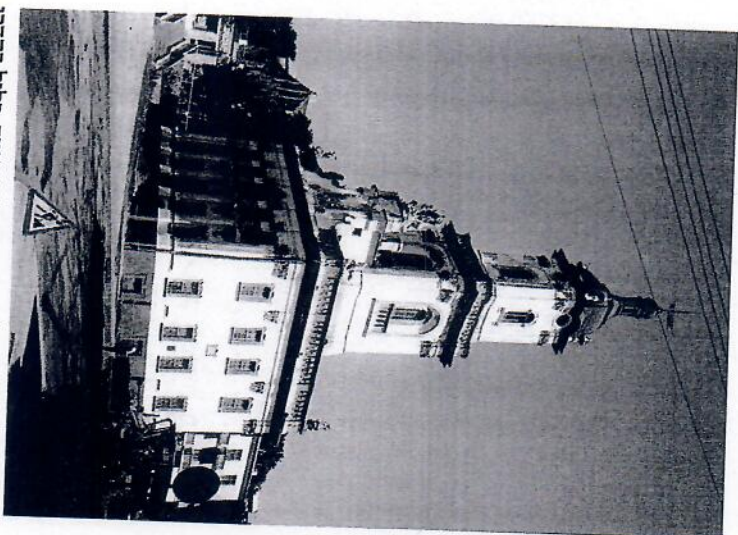
מבנה בארוקי זה נבנה במשך שש שנים למען אחד מבני משפחת האצולה פוטוצקי, שהכפר בווצ'אץ היה בתחום נחלתם. על פי פרסומי עיריית בווצ'אץ, הבנייה הושלמה ב-1751. בקצה המגדל הגבוה מוצב שעון גדול, ויפוי היה לשם זכר בכל האזור. על פי המסורת המקומית, האדריכל האיטלקי שהובא ממיוחד על ידי בעלי הקרקע לבניית המגדל הוצא להורג כדי שלא יבנה מגדל נוסף בדגם זה. הבניין ההדור מתפה על הטבח האכזרי שנגעשה בחלק מיהודי בווצ'אץ במלחמת העולם השנייה, עת "הוליצום אצל בית המועצות ויקיפו אותם בחוטי ברזל וישפכו עליהם שמן שריפה"³¹. בסיפור זה מציין ענגנון כי הפסלים המעטרם את הבניין מפוסלים בדיקנאות של יהודים, ורומז בכך לשמועה שהפסל המוכשך היה יהודי ונחטף בימי ילדותו ל"בית הכמרים".

סמור לרחבת השוק, שממנה אפשר להקיף במבט אחד את כל המבנים החשובים, התגוררו בני משפחת טשאטשיקים, האב שלום-מרדכי והאם אסתר, שהיו סמוכים על שולחנו של אבי האם, יהודה הכהן פארב.³² כיום, הרחוב הקטן הנושק לנהר הסטריפא נקרא רחוב ענגנון (באוקראינית, על פי חוקי הדקדוק, הוא מבוטא אגנונה). על אחד הבתים תלוי שלט נחושת ובו חקוקים דיוקנו של ענגנון וציין העובדה שהוא יליד העיר שזכה בפרס נובל. אין ודאות מלאה שאכן זה הבית, אך פרטי הביגורפיה שלו קטן מכמה סיפורים מצביעים על מיקומו של בית הסב, שענגנון היה קשור אליו מאוד, במקום מרכזי. בחדר די גדול הנושק ל"בית המועצות" לרחוב הוקם מוזאון לתולדות העיר, וחלק ניכר ממנו תופס ענגנון - ספריו, צילומי מאמרים, תרגומיו, שטרות כסף ישראליים הנושאים את דיוקנו וכל מה שעשוי להאריך את העיירה, שתייית כסף ישראליים הנושאים אותה בחודשי הקיץ, בעיקר מישראל. חלק אחר במוזאון מציג תלבושות אוקראיניות מסורתיות, כלי עבודה מקומיים וציילומים נדירים של בווצ'אץ בעבר וימי שלג בהווה, כולה עוטה לבן - רומנטית למדי.

על פי הסיפור "בית זקני, בית וכלי" נראה כי המשפחה אכן התגוררה פרק זמן בבית זה או סמוך לו - "בטבורה של העיר בית נאה עומד. ששה חדרים לבית שתי גזוזטאות יוצאות מן הבית, אחת לרחוב הראשי ואחת לסמטא" ("קורות בתניו", עמ' 175). הבתים בסביבת השוק בנויים מעל קומת תנויות, וקרוב לוודאי שבאחד מהם חי ענגנון עם הסב לאחר מות הסבתא - "יכמה שנים קודם לעליית לא"י הייתי לך אני בחדרו של זקני" (שם, עמ' 184).

31 "הושפתיים", מתוך עיר ומלואה, עמ' 238.
32 על אזכורים של ענגנון בדבר מגוריהם בבית הסב ונדירות נוספות שהתחלפו במהלך השנים, ראו לאור, 1998, עמ' 19-21.

בלב הכיכר ניצב מגדל מרשימים, שכינים מועמד לזכות בתואר אתר מורשת עולמי מטעם אונסק"ו. בתקופה שענגנון חי בווצ'אץ שימש מבנה זה בית העירייה, וענגנון מרחיב ואומר "סמור לבאר השוק בנין מפואר עומד [...] זה בית המועצות הגדול", כפי שאנו למדים מרסיפור הנקרא כך שבספר עיר ומלואה (עמ' 233-238).

בית המועצות הגדול - "בניין מפואר עומד, כלול בהדרדור יפה עד מאוד" (עיר ומלואה) (צילום: רוחמה אלבג)

אי אפשר להתעלם מהמבנה המיוחד, ואנו בוחנים אותו מקרוב על פי התרשים והתיאורים שבסיפור, ואט אט עוטפים דפי הספר את המגדל משופע הפסלים והפתוחים, והצורות הסימטריות והקייטוים הופכים לאחד. "צורת מלבן לבית וסגנונו סגנון בארוק. קומותיו התחתונות שתיים [...] ועליהן שני מגדלים [...] המגדל התחתון מרובע והמגדל העליון צר [...] ובקומה התחתונה תנויות במדרגות ירדו לתנויות [...] ועל גבי התנויות חודי עבודה לעובדי העיר" (עמ' 234).

עומדים בטבור העיר. בסיפור מתפתח קשר אהבה עדין ויפה בין הירשל לבלומה, קרובת המשפחה היתומה הענייה. כשאם המשפחה צירל מבחינה בקשר האהבה הנרקם בין המתנגרים היא עושה הכל כדי שבלומה תעזוב את ביתם ותתרחק מבנה. בלומה עוברת לגור "בקצה העיר", הוא רחוב בית הכנסת הישן, אל מקום שאיש מתושבי היהודים כמעט לא מגיע אליה. אל רחוב זה מגיע הירשל אחרי נישואיו הכפויים ובו הוא מבקש את אהבת נפשו.

הבית הזה הופך ביצירותיו של עגנון למקום רב-משמעות, ורבים מגיבורי העגנונים, שהופרדו מהנפשות התאומות האהובות שלהם, מתרכזים בו. עקביה מול מהנובלה "בדמי ימיר" נדחה על ידי הורי אהובתו לאה. ביגונו הרב מצא לו בית הרחק ממקום יישוב ושכן בו בבדידות עד שזו הופרעה. בעקבות מותה של לאה פענחה הבת תרצה את סוד שיברון הלב של אמה ואילצה את מל הרוזק לשאתה לאישה, וכך משתכנת גם היא בבית של שבורי הלב. הללו מצרפים אליהם את בלומה היתומה, וכשהירשל מגיע אל שער הבית בתקווה לראותה, נועלת בלומה את השער, והוא מניח את ראשו על כפות המנעול ובוכה את כלי העולם. באותו מקום מתגורר עם שובו מווינה הרופא המיוסר מהסיפור "הרפא וגרושתו", ולשם מגיע גם האורח ההולך לקצה העיר לראות את הבית שבו גר בילדותו, ש"מעין דומה של שלווה היה בימים שעברו [...] ובסופו בית נזירות"³⁶. וכך אני, אורחת לרגע, פוסעת במסלול היגונו של עגנון - הולכת בעקבות הירשל, הצועד לעבר ביתה של בלומה; חולפת על פני בית הדואר והגימנסיה, ליד בית התרבות הנאה שבנה ב-1905, לאורך חומת בית הנזירות האפורה, ששיחים אדומים משתרגים עליה; מציצה לעבר בית החולים הקטן, המקוץ גנדל; ולנסוף מגיעה לגבעה קטנה מוקפת יער, שבראשה עומד בית אחד בודד, ששום תפאורה לא תגלה לשחזר את שבל המדרגות המוביל אליו, ונדמה כי זעקת השבר העולה ממנו פורצת מבעד לקירותיו המתפוררים. כל שבורי הלב כמו מתבוננים מבעד לחרכים. לבו השבור של הירשל משיק לזה של המספר המספיד את עולם ילדותו, כמו את סיכויי התמשותה של האהבה לבלומה, והוא, כפי שמבחיין אריאל הירשפלד, "הופך מקום בעולם"³⁷. השבר של הירשל, אומר הירשפלד, הוא בנאה לעולמו של המחבר, שאינו חדל להתנגע לעולם האתמול.

לאורחים של המבקשים לשכך את כאבם, או לרוות את צימאונם, או כמזוי - להלך לאט על גדות הסטריפא ולהדחיק את מראות ההרס של בית המדרש

בית נוסף שבו התגוררה המשפחה נמצא ברחוב שכדי להגיע אליו יש לחצות את הגשר, הוא הרחוב ש"בכנתינו עמד בית הדואר ובאמצעיתו הגימנסיה ובסופו בית נזירות" (עמ' 305). זהו אחד המקומות הפסטורליים ביותר בעיר, שקרוב לוודאי נשמר בו הוד העבר, והוא המסלול העיקרי שלנו. מצד שמאל זורם הסטריפא, שעל מימיו נהגו יהודי העיר להליק נרות בימי הסליחות, כפי שמתואר בספר **בוטשאטש**³⁸, ועגנון מוסיף פרט זה ב"סיפור פשוט" (עמ' קפד): וממין בית הדואר. וכך, לאורך הרחוב עומדים בשלותם זה יותר מאה שנה בית התרבות, שבו נערכה המסיבה המפוארת לכבוד עגנון ב-1930, ובתווך הגימנסיה הגדולה והמפוארת. ביום גשום במיוחד מצאנו בה מחסה. באחד מבין היראשונים במקום, שנערך במהלך שנת הלימודים, עמדנו בחצר הגימנסיה והקשבנו להמולת התלמידים. הללו יצאו עם מוריהם בהפסקה והתפתחה בנינו שיחה מעניינת, ואף הוצענו אל פנים הבניין. באותם המסדרונות הרחבים התרוצצו אני אז תלמידים ותלמידות יהודים מעטים, שביקשו השכלה כללית וירתו על הלימודים בבית הספר שהקים הנדבן הירש, שרוב בני הנוער מהקהילה למדו בו.

השיטוט הנעים ברחוב השקט מוביל אל היער הנראה למרחוק. אנו פוסעים לאורך חומת אבנים אפורה שמאחוריה מבצבץ בניין לבנים לא גדול, שהיה בעבר כנסייה וכעת משמש בית מגורים לאנשי כמורה, ועל פי עגנון היה בו גם בית חולים. לרוב אין רואים שם אדם. משם והלאה משתרע ה"פדון", ההר המיוער שתושבי העיר היהודים נהגו לטייל בו, בעיקר בימי שבת. למרבה האירוניה, בלב קרחת היער, בשיי בורות הריגה גדולים, נטבחו כ-2,500 מיהודי בוצ'אץ. בתום המלחמה הקימו ניצולי העיר מצבה על ספו של אחד מהם.

רישומי של רחוב זה, הנסתר לכאורה מן העין, מודדה גם ביצירות מוקדמות, ועגנון מיקד בו כמה מיצירותיו החשובות. בסיפור שנכתב ב-1919, "מחולת המוות או הנאהבים והנעצמים"³⁹ נמסר כי ברחוב צדדי זה עמד "בית כנסת ישן נושן"³⁵ שהיה למעשה ראשית ההתיישבות היהודית בעיר. ואכן, ב"סיפור פשוט" נמצא תואם בינו לבין רחוב בית הכנסת, ש"מסורת היא בידי זקנים שבמקום שבית יראתם עומד בית הכנסת הגדול היה שם" (על כפות המנעול, עמ' קפד). ואילו ביתם של בני משפחת הורוביץ מ"סיפור פשוט" והנות המכולת שלהם

36 אורח נטה ללחן. 384-383.

37 הירשפלד, 2011, עמ' 91-130, ובעיקר עמ' 125-128.

33 כהן, תשס"ג, עמ' 200.

34 מתוך אלו ואלי, עמ' שינ"ז-שינ"ט. וכן בן-דב, 1997, בעיקר עמ' 333-339.

35 על גלגולי הסיפור ועל הרחוב ראו בהרחבה אלב, תשס"ב, עמ' 174, ובעיקר הערה 20.

כתבים

הכנסת כלה: על כפות המנועול; אורח נטה ללקן; אלו ואלו; תמוול שלשום. תשכ"ב. שוקן.

ספרים מן העזבונו

עיר ומלוואה. 1973. שוקן.
 מעצמי אל עצמי. 1976. שוקן.
 קורות בחינני. 1979. שוקן.
 אסתרתליין יקירותי. 1983. שוקן.

מקורות

אלבג, רוחמה (תשס"ב). בציאץ ב"סיפור פשוט" כדגם לעיצוב המרחב ברומונים של ש"י עגנון. *ביקורת ופרשנות*, 35-36, 167-183.
 בן-דב, ניצה (1997). *אהבות לא מאושרות*. תל-אביב: עם עובד.
 ברוור, אברהם (תשכ"ה). גליציה ויהודיה: מחקרים בתולדות גליציה במאה השמונה-עשרה. ירושלים: מוסד ביאליק.
 ברטל, ישראל (1999). בין שלוש אומות - היהודים בגליציה המזרחית. *משואה*, כז, 145-162.

הולץ, אברהם (1995). *מראות ומקורות - מהדורה מוערת ומאוירת של "הכנסת כלה" לש"י עגנון*. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

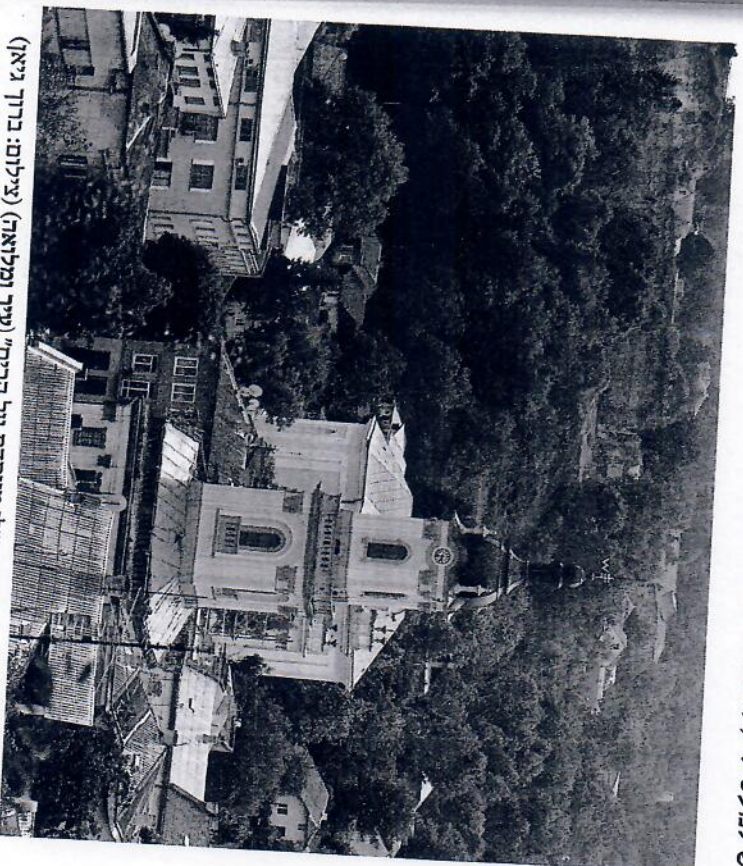
הירשפלד, אריאל (2011). *לקרוא את ש"י עגנון*. תל-אביב: אחוזת בית.
 הולפרין, מרדכי (2003). *משפחה ועיר*. תל-אביב: סדקלית.
 כהן, ישראל (עורך) (תשס"ז). *ספר בוטשאטש*. תל-אביב: עם עובד.
 כנעני, דוד (1971). *ש"י עגנון בעל-פה*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
 כצמן, רומן (2013). *"החזנים" הבלתי-מומוטשים: היסטוריקה הקהילתית של עגנון*. עיץ גימלי: כתב עת לחקר יצירת עגנון. נדלה מתוך http://www.biu.ac.il/js/11/aj/second_issue.html.

לאור, דן (1995). *ש"י עגנון: היכנים חדשים*. תל-אביב: ספרית פועלים.
 לאור, דן (1998). *חיי עגנון*. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
 מירון, דן (1994). *גרשם שלום על ש"י עגנון*. בתוך א' שפירא (עורך), *רציפות ומרד - גרשם שלום באומר ובשיח* (68-69). תל-אביב: עם עובד.
 עגנון, שמואל יוסף ושווקן, ז' (1991). *ש"י עגנון - ש"י שוקן: חילופי אנרות* (תרי"ז-תשי"ט). ירושלים ותל-אביב: שוקן.

ירושלים, כב, 11-22.

Bartov, Omer (2007). *Erased: Vanishing traces of Jewish Galicia in present-day Ukraine*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

מביקורי הראשון, מוזמנת חוויה אחרת. במרוצת השנים הוקמו כמה בתי קפה בבתים הקטנים שעל גדות הנהר. באחד מהם ישבתי. שני שולחנות, שמונה כיסאות, נעים ושקסי. הקירות צבועים בכתום עז. הנהר זורם, ואנחתו של הירשלי בוקעת מבין דפי "סיפור פשוט" ומצטרפת לזו של דודו משולם, ומהדהדת גם ממרונו של המחבר המובלע, שאינו חדל להתנגע לעירו ונדמה כי לא עזבה מעולם. "לבו היה חלל בקרבו", אומר הירשלי למינה, "וכשלי חלל מה חשיבות יש למעשי?" (על כפות המנועול, עמי קעג-קערד).

המבצר ברקע העיר - "עירי של מיסדת על הרים" (עיר ומלוואה) (צילום: ברוך גיא)